

УДК 338.431.4

Л. Л. Мельник,

к. е. н., доцент, Дніпропетровський державний аграрний університет

АГРАРНЕ ВИРОБНИЦТВО В АСПЕКТІ ФОРМ ВЛАСНОСТІ Й ГОСПОДАРЮВАННЯ

Проаналізований стан сільського господарства в аспекті форм власності та господарювання, визначено їх структуру за кількістю суб'єктів господарювання та часткою у виробництві валової продукції сільського господарства України, критерій віднесення до підприємницьких агроформувань.

ВСТУП

Від початку проведення аграрної реформи в Україні пройшло біля двох десятиліть. З точки зору системи відносин власності та господарювання в сільському господарстві відбулися корінні зміни. Приватизована державна власність на землю й інші засоби виробництва на базі КСП і радгоспів сформована багатоманітна структура організаційно-правових форм господарювання. Національна економіка у цілому та її аграрний сектор і фактично, і юридично набули "ринкового" статусу.

У зв'язку з цим чимало дискусійних питань щодо напрямів і засобів ринкової трансформації одержавленого аграрного сектора економіки України втратили свою актуальність й мають тепер переважно історичний характер. Натомість стан й майбутнє сільського господарства України постійно вимагають глибокого наукового аналізу низки теоретико-прикладних питань щодо напрямів розвитку сучасної організаційно-правової господарської структури. Теоретичні аспекти цього питання досліджували вчені економісти-аграрники: П.І. Гайдуцький, М.Й. Малік, В.Я. Месель-Веселяк, О.М. Онищенко, Л.В. Романова, П.Т. Саблук, В.В. Юрчишин та інші. Проте та обставина, що дискусії з цього питання не припиняються, засвідчує її актуальність. Серед широкого кола дискусійних положень передусім є класифікація сучасної структури організаційно-правових форм господарювання в сільському господарстві в контексті форм власності на засоби й результати праці, форм господарювання, критерії визначення підприємницьких агроформувань.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою даної статті, є дослідження й уточнення теоретико-методологічних засад означених питань. На наш погляд, це дасть можливість досягти єдиного тлумачення низки питань, що мають пряме чи опосередковане відношення до

сучасної системи власницько-господарських відносин в сільському господарстві України та перспектив її розвитку.

РЕЗУЛЬТАТИ

Почнемо аналіз з відносин власності. І раніше, і дотепер економічно-правовий зміст власності та форми її прояву визначаються по-різному. Поглиблений критичний аналіз існуючих на сьогодні з цього питання численних публікацій дає нам підстави сформулювати такі положення. Власність є водночас соціальною, економічною й правовою категорією. Чимало дискусійних питань щодо економічного контексту власності виникає тому, що вона розглядається однобічно в стаціонарному (незмінному) стані або в стані поступального руху (динаміці). Системний аналіз потребує інтеграції таких підходів. Виходячи з цього, можна стверджувати, що вихідною (початковою) стадією руху власності є процес присвоєння того або іншого блага. Якщо останнє ще не було об'єктом власності, то має місце зв'язок між суб'єктом і об'єктом. В іншому разі відбувається двоякий процес "відчуження присвоєння". Фактично йдеться про зміну власника певного об'єкта. Найчастіше це відбувається на еквівалентних засадах через посередництво ринку. Водночас можливі й інші форми (приватизація без викупу, перехід блага у спадок, податки, несанкціоновані державою методи привласнення, такі як хабарі, крадіжка тощо). В стаціонарному стані власність — це належність того чи іншого об'єкта конкретному суб'єкту. Якщо в першому випадку власність є економічними відносинами типу "суб'єкт — об'єкт — суб'єкт", то в другому "суб'єкт — об'єкт (річ)". Нерідко належність об'єкта власності фізичній чи юридичній особі закріплюється (фіксується) юридично, що і є правовим аспектом власності (делю).

Традиційно точиться багато дискусій навколо питання, як і за якими критеріями виз-

Рис. 1. Схема організаційно-правових форм господарювання в аграрній сфері економіки України

начити форми власності. Більшість науковців виходять з існуючої правової класифікації, хоча остання мала б віддзеркалювати економічний стан. Відносно останнього тут можливі різні підходи. Доцільним є такий критерій: 1) суб'єктом власності є окрема людина; 2) суб'єкт власності — це певна спільнота людей (без виділення частки кожного її члена у сумісній власності); 3) поєднання першої і другої форм власності. Відповідно основними формами власності є: 1) приватна (одноосібна); 2) спільна (сумісна); 3) приватно-спільна. Усі інші форми власності є їх різновидами. Так, спільною (не персоніфікованою) власністю є власність будь-яких об'єднань людей, комунальна і державна власність, а приватно-спільної — персоніфікована власність певних об'єднань людей, кооперативна та акціонерна власність.

Відносини власності на виробничі ресурси, а відповідно їх форми, є базовими щодо відносин господарювання. В господарських одиницях відносини власності поєднуються з відносинами господарювання, утворюють власницько-господарські відносини. При цьому форма власності безпосередньо визначає соціально-економічний спосіб поєднання факторів виробництва, форми управління підприємством, способи розподілу результатів виробництва, характер праці, економічно-правовий статус суб'єктів господарської діяльності та їх економічний інтерес.

Викладене вище дає підстави сформулювати висновки щодо трансформації власницько-господарських відносин в сільському господарстві України. До речі, в науковій економічній літературі нерідко стверджується, що аграрний сектор економіки в радянські часи був

тотально одержавленим. Але це стосується лише землі, держгоспів і значною мірою колгоспів. Ігнорується той факт, що в 1990 р. 30,6% валової продукції сільського господарства було вироблено у приватному секторі (в особистих підсобних господарствах населення (ОПГ)). На сьогодні сільське господарство базується на приватній, приватно-спільній і спільній (державна і комунальна) власності. При цьому пріоритетною є приватна власність на землю й інші виробничі ресурси. Виходячи з контексту порушеної проблеми, визначимо схему форм господарювання, яка існує на сьогодні (рис. 1).

Наведена схема свідчить про те, що в Україні в 90-х роках ХХ ст. сформований новий сектор, який охоплює різні види господарських товариств (провідне місце тут займають товариства з обмеженою відповідальністю). Сільськогосподарські виробничі кооперативи, на відміну від колгоспів, функціонують на засадах об'єднаної приватної власності. Приватний сектор ОПГ доповнився фермерськими господарствами і приватними підприємствами. Певні зміни відбулися і в секторі ОПГ. У цілому це особливий тип домогосподарств аграрного профілю, який включає аграрні домогосподарства в сільській і міській місцевості, а також їх різновид — особисті селянські господарства (ОСГ). У кількісному аспекті перше місце належить приватному сектору, який станом на 1 липня 2008 р. охоплював 43,8 тис. фермерських господарств (74,3% до загальної кількості сільськогосподарських підприємств), 4,3 тис. приватних підприємств (відповідно — 7,3%). Тобто приватний сектор є пріоритетним у складі сектора сільськогосподарських підприємств — 42,2 тис. одиниць (81,6%) [11, с. 51]. Відносно аграрних домогосподарств, які офіційно називають "господарства населення", то Держкомстат не визначає їх кількість. Певне уявлення про це дають дані Мінагрополітики за станом на 1 січня 2001 р. У секторі агропромислового виробництва тоді налічувалося 12,5 млн ОПГ [7, с. 2]. Напевне, з того часу їх кількість істотно не змінилася. Водночас публікуються дані щодо кількості ОСГ в Україні: у 2008 р. їх кількість становила 4,7 млн одиниць (у 2005 р. — 4,9 млн одиниць). Отже, майже кожний четвертий громадянин України

є власником аграрного домогосподарства, а десятих — ОСГ зокрема. Подібної структури аграрних господарств не має жодна економічно розвинена країна світу. Так, у 2007 р. кількість аграрних господарств у США становила 2,2 млн одиниць [12], а населення — 273 млн осіб, тобто тільки на 124 жителів США приходилося одне аграрне господарство. Кількість держгоспів за період 2006—2008 рр. зменшилася на 17 одиниць (4,6%) і у 2008 р. становила 354 одиниці (0,6% до загальної кількості сільськогосподарських підприємств). Приватний сектор є провідним і щодо виробництва валової продукції сільськогосподарства. Держкомстат нині не виділяє у цьому аспекті приватні підприємства (за 2000—2003 рр. в розрахунку на рік цей показник становив — 5,6%). У 2008 р. питома вага господарств населення і ФГ становила 59,7%, а держгоспів — 0,9% [11, с. 51]. Тобто частка приватного сектора у загальному виробництві валової продукції становить близько 2/3.

Некоректним є підхід тих науковців, які до приватних форм господарювання відносять господарські товариства усіх видів і сільськогосподарські виробничі кооперативи [5, с. 17]. Але в них господарська діяльність, організація й управління нею здійснюються колективно їх засновниками. Інша справа, що приватно-спільна власність і відповідні їй форми господарювання за походженням і глибинною суттю є приватними, оскільки члени асоціації залишаються приватними (персоніфікованими) власниками своїх об'єктів. До речі, окрім акціонерних товариств, за бажанням вони можуть вийти з об'єднання, отримати свою частку власності й знову стати одноосібним власником. Водночас об'єднання майна (капіталу) з метою його спільного використання позбавляє власника можливості здійснення деяких прерогатив індивідуальності. Зокрема, розпоряджатися своєю часткою і результатами виробництва такий власник-господар може тільки спільно, з огляду на інтереси усіх членів об'єднання. Такі організаційно-правові форми є приватними за базовою ознакою і спільними за здійсненням господарської діяльності, управління нею, зокрема вирішенні питань: що, як, скільки, з ким і для кого виробляти, як вирішувати ці питання тощо.

Порівняно більш дискусійним у вітчизняній економічній літературі є питання щодо виділення у складі організаційно-правових форм господарювання в аграрній сфері економіки підприємницького сектора.

У правовому аспекті це питання вирішено відносно просто. Усі зареєстровані юридичні особи за основним видом діяльності Держкомстат

відносить до підприємницьких. Господарства населення у цілому і ОСГ зокрема не є такими. Деякі науковці у зв'язку з цим також стверджують, що "підприємницькі структури і суб'єкти господарювання — це різні назви юридичних осіб, котрі метою своєї діяльності ставлять одержання в процесі підприємництва певної норми прибутку" [1, с. 9]. "В Україні підприємництво здійснюється в будь-яких організаційних формах на вибір підприємця. Основою організаційної форми є підприємство як самостійний господарюючий статутний суб'єкт, який має права юридичної особи та здійснює виробничу, науково-дослідницьку і комерційну діяльність з метою одержання прибутку" [8, с. 4].

На наш погляд, некоректно ототожнювати економічний і правовий аспекти підприємницьких агрогосподарств. Тобто "фізична" чи "юридична особа" не може бути критерієм розподілу виробничих одиниць на підприємницькі чи не підприємницькі.

Одностайність, як відомо, є рідкісним явищем при обговоренні економічних питань. Особливо це стосується змісту і критеріїв підприємництва. Чимало вітчизняних науковців вважають, що "стосовно сільського господарства, то суб'єктами підприємництва виступають колективні сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, кооперативи, господарські кооперативи, господарські товариства з різним ступенем відповідальності, інші приватні формування, державні підприємства" [6, с. 495].

Водночас є інші підходи до визначення підприємницьких агроструктур: "...модель сільського господарства України перехідного періоду зорієнтована на три сектори. Перший — підприємницький — представлений крупними колективними структурами зі стратегічною орієнтацією на одержання максимального прибутку і цільовою орієнтацією вирішення проблеми забезпечення продовольством на національному рівні. Другий — це класичний селянський сектор — особисті підсобні господарства населення — стратегічно зорієнтований на виживання, не є основним місцем роботи для основної частини їх власників, хоча за доходами вони займають провідне місце. Третій — селянське (фермерське) господарство — на перехідному етапі займає проміжне місце між вказаними секторами. Підприємницький за своєю суттю в сучасних умовах не завжди може стати таким стосовно сільського господарства, тому виживає і одержує прибуток за рахунок різних арбітражних операцій. У стратегічному плані його функція обмежується поки що роллю варіантної альтернативи [8, с. 130—131].

Витоки різного тлумачення підприємницьких форм аграрних господарств є віддзеркаленням неоднозначної "теорії підприємництва". Остання в Україні почала фактично досліджуватися на початку 90-х років минулого століття. На сьогодні найбільш типовими є наступні визначення вітчизняними науковцями сутності підприємництва.

1. Підприємництво — це певний тип господарювання, де головним суб'єктом є підприємець, який раціонально комбінує (об'єднує) фактори виробництва на інноваційній основі, на власний ризик організовує й управляє виробництвом з метою одержання підприємницького доходу [9]. "Підприємництво є прогресивним видом виробничо-господарської діяльності, яка вільна у виборі її напрямів і форм реалізації продукції та послуг і побудована на принципах добросовісності й повної відповідальності за результати використання власного майна. Це ініціативна самостійна діяльність громадян, спрямована на одержання прибутку або особистого доходу, яка здійснюється від свого імені, на свій ризик і під свою відповідальність або від імені й під майнову відповідальність юридичної особи підприємства" [2, с. 62].

2. Підприємництво — це "метод господарювання, спосіб мотиваційного стимулювання високопродуктивної трудової активності, досягнення високих результативних показників ефективності виробничо-комерційної діяльності суб'єктів [3, с. 1]. "Підприємництво розуміють як особливий, новаторський стиль господарювання, в основі якого лежать постійний пошук нових можливостей, орієнтація на нововведення, вміння залучати й використовувати для розв'язання завдань ресурси з різноманітних джерел [4, с. 4].

3. "Будь-яка систематична, на власний ризик, самостійна ініціатива щодо розвитку діяльності з виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг та здійснення торговельних операцій з метою одержання прибутку є підприємництвом" [8, с. 6—7].

4. Підприємництвом є особливий тип (вид) господарської поведінки економічних суб'єктів, прояв ними новаторства, творчості, ризику тощо; "підприємець, здатний розпоряджатися капіталом на основі нових комбінацій факторів виробництва і реалізації нововведень, що забезпечує економічний розвиток як на макро-, так і мікрорівнях" [10, с. 6].

Не маючи на меті проаналізувати всі зазначені вище й інші підходи щодо змісту підприємництва, сформулюємо своє бачення цієї проблеми, виходячи із відомих принципів і законів

ринкової економіки. Саме вони лежать в основі господарської поведінки усіх її суб'єктів. Інакше кажучи, якщо будь-яка господарська одиниця є товаровиробником, то вона за своєю природою є підприємницькою, оскільки: 1) основна її мета — одержання прибутку, за можливості в максимальних розмірах (у кожного підприємця, образно кажучи, при слові "прибуток" — блиск в очах); 2) кожний товаровиробник в ринкових умовах ризикує; 3) максимізація прибутку, зрештою, можлива за умов прояву товаровиробником нововведень в техніці, технологіях, менеджменті, прояву творчості, ініціативи тощо. До цього товаровиробників змушує не тільки намагання максимізувати прибуток, але й жорстка конкуренція на ринку.

Ряд науковців вважають, що не всі товарні агроструктури здійснюють новаторські дії, а тому "...не можуть бути віднесені до підприємницьких, бо це не веде до розвитку, прогресу" [6, с. 51].

Безперечно, в ринковій економіці не всім товаровиробникам притаманні новаторські дії. Але саме таким суб'єктам загрожує програш у конкурентній боротьбі й витіснення із ринкового середовища (за умови, що їм ніхто не надасть підтримки). Крім того, економічне банкрутство можуть потерпіти і чимало "новаторів", тобто усі суб'єкти господарювання у ринковій економіці і конкурують, і ризикують.

З огляду на викладене вище можна стверджувати, що самі по собі ринкові принципи господарювання є підприємницькими. Адже головною метою будь-якого товаровиробника є не просто одержання прибутку, а його максимізація. Досягнення цієї мети зумовлює прояв новаторства, творчості, неординарності в господарській діяльності. А це пов'язано з ризиком. Цьому сприяє і жорстка конкурентна боротьба. Іншими словами, принципи ринкової економіки не тільки стимулюють підприємницький тип господарювання, але й роблять це об'єктивно необхідним. Ті суб'єкти господарювання, дії яких суперечать цьому, зазнають економічного банкрутства.

Економічним критерієм віднесення агрогосподарств до підприємницьких є їх товарність, а не правовий статус. Такими в Україні є усі сільськогосподарські підприємства і аграрні домогосподарства настільки, наскільки вони є товаровиробниками.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження можна зробити кілька важливих висновків. По-перше, аграрне виробництво і в радянські часи

не було тотально одержавленим, оскільки там функціонували, крім державних, приватні й одержавлені колективні господарства (колгоспи). Нині структура господарюючих суб'єктів в сільському господарстві істотно ускладнилася за організаційно-правовими формами господарювання. Але за сутністю власницько-господарських відносин тут функціонує присуті, три сектори: приватний, приватно-спільний і державний. Пріоритетним є перший. По-друге, особливістю аграрного виробництва в Україні є наявність сектора аграрних домогосподарств, частка яких у виробництві валової продукції галузі становила у 2008 р. — 54% (у 2000 р. — 66,0%). Є всі підстави вважати, що в міру розвитку великотоварних агроструктур буде продовжуватися тенденція до скорочення цього показника. По-третє, критичний аналіз різних поглядів на сутність підприємництва і його персоналіфікацію в господарській діяльності в контексті форм агропідприємств дають нам підстави стверджувати, що критерієм тут не може бути правовий статус господарства (юридична чи фізична особа), не форма власності на засоби і результати праці, не особливі риси господарського суб'єкта. Тут потрібно виходити із об'єктивних законів і принципів певної системи господарювання. У кожній з них окремих господарюючий суб'єкт може бути активним суб'єктом щодо пошуку, розробку, впровадження й освоєння нових видів виробництва, ведення господарства на інтенсивно-інноваційних засадах. У цьому аспекті і державно-планова економіка не виключає новаторську поведінку господарюючих суб'єктів. Разом з тим, тільки у висококонкурентній ринковій економіці кожна господарська одиниця поставлена об'єктивно в такі умови, за яких змушена постійно зосереджувати свою увагу на пошуку й освоєнні інновацій у виробництві, знаходженні нових форм найбільш ефективного задоволення потреб споживачів, вивчати й прогнозувати динаміку кон'юнктуру ринку щодо своїх виробів і навіть формувати нові потреби. Адже це є засобами досягнення головної мети будь-якого товаровиробника — максимізація прибутку. У цьому ж напрямі діє тиск конкуренції на товаровиробників. Образно кажучи, саме конкуренцію зумовлює той факт, що треба бігти навіть тоді, коли втомився і бажаєш постояти на місці. Тобто, щоб тільки утримати свою нішу на ринку, треба "бігти", бути конкурентоспроможним, оскільки навколо також усі "біжать", причому з великою швидкістю. Враховуючи головну мету товаровиробника і жорстку конкуренцію, можна стверджувати, що у сільсько-

му господарстві усі форми господарювання є підприємницького типу настільки, наскільки вони є товарними. І організаційно-правова форма тут не має значення. А тому і товарні господарства населення, і ОСГ, зокрема, є підприємницькими. Такими не є ті, що не реалізують свою продукцію на ринку.

Література:

1. Вороб'єв Ю.Н. Капитал предпринимательских структур в системе финансового менеджмента. — Симферополь: Таврия, 2000. — 324 с.
 2. Давиденко К.В. Развитие підприємництва в агропромисловому виробництві / К.В. Давиденко // Економіка АПК. — 2004. — № 8. — С. 61—67.
 3. Козьміна Я.Ю. Развитие підприємницької діяльності в сільському господарстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.07.02. "економіка сільського господарства і АПК" / Я.Ю. Козьміна. — Дніпропетровськ, 2004. — 20 с.
 4. Малік М.Й. Развитие підприємництва в аграрному секторі економіки / М.Й. Малік, О.Г. Шпикуляк // Економіка АПК. — 2006. — № 4. — С. 3—10.
 5. Месель-Веселяк В.Я. Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. — 2005. — № 6. — С. 17—26.
 6. Основи аграрного підприємництва [за ред. М.Й. Маліка]. — К.: ІАЕ, 2000. — 582 с.
 7. Особисті підсобні господарства України. — Київ: Міністерство аграрної політики України, українська освітня програма ринкових реформ, 2001. — 40 с.
 8. Підприємництво в аграрній сфері економіки / [М.Й. Малік, Ю.О. Лупенко, Л.В. Романова та ін.]; за ред. П.Т. Саблука, М.Й. Маліка. — К.: ІАЕ, 1998. — 514 с.
 9. Пуцентейло П.Р. Ефективність виробництва в підприємницьких структурах / П.Р. Пуцентейло // Економіка АПК. — 2005. — № 6. — С. 51—57.
 10. Самійленко А.П. Підприємництво в економічній системі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.01.01. "Економічна теорія". — КНЕУ ім. В. Гетьмана. — К., 2006. — 17 с.
 11. Статистичний збірник "Сільське господарство України" за 2008 рік / Державний комітет статистики України. — К., 2009. — 370 с.
 12. 2007 Census of Agriculture. United States Summary and State Data. — Vol. 1. Geographic Area Series. Part. 51. — U.S. Department of Agriculture, NASS, 2009.
- Стаття надійшла до редакції 11.11.2010 р.*